

УДК 316.444**А.М. Ноур**, канд. пед. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

**СУБ'ЄКТИВНА МОБІЛЬНІСТЬ РІВНЯ ДОБРОБУТУ
ТА ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДО ЖИТТЯ
РІЗНИХ ПРОФЕСІЙНО-СТАТУСНИХ ГРУП
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ***

Проаналізовано динаміку розподілу економічно активного населення України за рівнем матеріального становища. Визначено особливості взаємодії очікуваної висхідної мобільності населення з оцінками рівня майбутнього життя, можливостями успішного соціально-економічного просування. Встановлено зв'язок очікуваної суб'єктивної мобільності з професійно-освітнім рівнем і характером роботи різних професійно-статусних груп.

Ключові слова: динаміка матеріального становища, очікувана мобільність, особливості адаптації.

Постановка проблеми. Аналіз проблем соціальної мобільності відіграє важливу роль у суспільствах, що трансформуються, де відбувається руйнування застарілих соціальних зв'язків, а нові лише починають формуватися. Від того, яким буде характер висхідної й соціальної мобільності у нових економічних, політичних і соціальних реаліях, значною мірою залежать специфіка, характер розвитку соціуму. Соціальна мобільність має велике значення для стабілізації суспільства, оскільки доступність переходу до високостатусних груп збільшує можливості для всіх здібних та амбіційних людей в досягненні більш високих соціальних статусів.

Проблема мобільності тісно стикується з проблемою адаптації робочої сили до динамічної дійсності як головної умови самореалізації найбільш кваліфікованої частини трудових ресурсів. Тому актуалізується питання аналізу адаптаційного потенціалу працездатного населення, визначення умов підвищення його інноваційної активності, формування та реалізації найбільш продуктивних адаптаційних стратегій, що схвалюються суспільством. Сучасні дослідження проблем адаптації різних професійних груп до соціальних умов,

* Підготовлено в межах планової відомчої НДР Державної установи "Інститут економіки та прогнозування НАНУ" "Вплив економічних перетворень на процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві" (тема № III. 16. 11; № державної реєстрації 0110U004381).

що динамічно оновлюються, а також процесів мобільності базуються на визначених класичних працях Б. Барбера [1, с. 235–247], М. Вебера [2, с. 147–156], П. Сорокіна [3, с. 295–424] та інших відомих вчених, які внесли суттєвий внесок у розробку концепцій соціальної структури і соціальної стратифікації, у тому числі за професійною ознакою.

Особливості трансформації соціальної структури й соціальної стратифікації в пострадянській Росії аналізують Т.І. Заславська [4, с. 150], В.В. Радаєв [5], Л.А. Беляєва [6, с. 53–94], З.Т. Голенкова [7, с. 28–36], О.І. Шкаратан [8, с. 3–37]. Значна увага в зазначених роботах приділяється вивченню соціально-професійної структури російського суспільства, що трансформується, зокрема аналізу становища в цій структурі окремих професійно-статусних груп населення.

Фахівці зазначають, що на найбільш важливих етапах соціальних трансформацій у соціумі особливого значення набуває вимір показників соціальної динаміки, що характеризують спрямованість та інтенсивність процесів суспільно-економічних змін. При цьому вказується на існуючі обмеження прямого і коректного виміру соціально-економічної стратифікації через специфічні методологічні й методичні проблеми виміру доходів, точність та достовірність отриманих даних, невчасні грошові виплати, натурооплату праці, зростання частки доходів від додаткової зайнятості, самозайнятості, неформальної, зокрема "тіньової", зайнятості. Виходячи з цього, за відсутності можливостей достовірного виміру доходів з метою оцінки ступеня соціально-економічної диференціації актуалізуються пошуки альтернативних шляхів досліджень на основі використання суб'єктивних декількох критеріїв та методів аналізу. Зокрема, пропонується вимірювати соціальну динаміку, нерівномірний розподіл доходів та матеріального добробуту різних соціальних груп за даними суб'єктивної мобільності, тобто за оцінками, які надають респонденти своїм переміщенням в економічному просторі [9]. Дослідниками підкреслюється існування проблеми емпіричного виміру соціальної стратифікації й соціальної мобільності [10, с. 87–96] й пропонується підхід щодо дослідження соціального статусу індивіда або страти, відповідно до основних положень концепції П.А. Сорокіна, за тримірним виміром: економічного, політичного і професійного просторів.

У межах дослідження "Росія, що змінюється: формування нової системи стратифікації" розглядаються певні характеристики висхідної професійної мобільності, що пов'язані з її структурними умовами. Емпірична база дослідження дозволила визначити позитивну динаміку професійного просування, або суб'єктивну висхідну професійну мобільність [11]. Вона фіксувалася на основі суб'єктивних оцінок зміни становища в професійній структурі за відповідями на запитання про зміни, що відбулися за останні три роки. Ті, хто відповів, що вдалося отримати підвищення по службі або знайти нову, більш підходящу роботу, розглядалися як група, що підвищила професійний статус,

а ті, хто відповів, що вдалося підвищити рівень освіти і/або кваліфікації – як група, що підвищила професійну кваліфікацію. На підставі відповідей респондентів автор виділяє три типи суб'єктивної мобільності: а) підвищення професійного статусу; б) підвищення професійної кваліфікації; в) підвищення як професійного статусу, так і професійної кваліфікації. Отже, проведений аналіз літератури щодо стратифікації різних професійно-статусних груп дозволяє стверджувати, що певні характеристики висхідної професійної мобільності, переміщення груп працюючих за матеріальним становищем можна досліджувати за даними суб'єктивної мобільності населення.

Мета дослідження – визначити динаміку розподілу економічно активного населення України за рівнем матеріального становища, характер взаємодії очікуваної суб'єктивної мобільності з особливостями адаптації до життя, професійно-освітнім рівнем і характером роботи різних професійно-статусних груп.

Методика. Здійснено вторинний аналіз результатів низки соціологічних опитувань населення України. Зокрема наведені нижче дані щодо розподілу економічно активного населення України за рівнем матеріального становища (за самооцінкою) базуються на даних національних соціологічних опитувань, проведених Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка та Центром "Соціальний моніторинг" (УІСД/ЦСМ) у грудні 2009 р.¹ і 2010 р.² та у квітні³, жовтні⁴ і листопаді 2011 р.⁵.

Результати дослідження. У цілому серед працюючого населення в грудні 2009 р. 44% віднесли себе до середнього прошарку за рівнем матеріального становища родини, у грудні 2010 р. їх частка зменшилась до 37%, а у 2011 р. до 35% (табл. 1). У проведених раніше дослідженнях встановлено, що приналежність до певної групи за матеріальним становищем достатньо добре передвіщає вірогідність різних типів економічної поведінки, а тому й стилів життя [12, с. 127].

Найбільш високими темпами низхідні переміщення за матеріальним становищем відбулися від 2010 р. до 2011 р. Характер змін у матеріальному становищі за суб'єктивними оцінками свідчить про зменшення частки тих, хто дав оцінку "вище за середнє", з 8 до 3%; хто оцінив своє становище як "середнє" – з 37 до 35%. Одночасно відбувається зростання страт,

¹ "Думка населення: грудень 2009 р.". Вибірка з економічно активного населення складала 6252 респонденти, з яких 5520 – працюючі особи, а 732 – безробітні.

² "Думка населення: грудень 2010 р.". Вибірка з економічно активного населення складала 1220 респондентів, з яких 1050 – працюючі особи, а 170 – безробітні.

³ "Думка населення: квітень 2011 р.". Вибірка з економічно активного населення складала 3747 респондентів, з яких 3107 – працюючі особи, а 640 – безробітні.

⁴ "Думка населення: жовтень 2011 р.". Вибірка з економічно активного населення складала 3942 респонденти, з яких 3436 – працюючі особи, а 506 – безробітні.

⁵ "Думка населення: листопад 2011 р.". Вибірка з економічно активного населення складала 1194 респонденти, з яких 1065 – працюючі особи, а 129 – безробітні.

що оцінюють своє становище як "нижче за середнє" – з 36 до 37% і "низьке" – з 19 до 25%. Особливо несприятливе становище зафіксовано у групі з мінімальними грошовими доходами, де 11% відчують низхідну мобільність (зростання низькодохідного прошарку з 17% у грудні 2009 р. до 25% у 2011 р.).

Таблиця 1

Динаміка розподілу економічно активного населення України за рівнем матеріального становища (2009–2011 рр.), %
(економічно активне населення, за соціально-трудоим статусом)

Соціально-трудоий статус	Самооцінка респондентами матеріального становища родини											
	Вище за середнє*			Середнє			Нижче за середнє			Низьке**		
	груд. 2009	груд. 2010	2011***	груд. 2009	груд. 2010	2011***	груд. 2009	груд. 2010	2011***	груд. 2009	груд. 2010	2011***
В цілому населення, що має роботу, у тому числі:	4	8	3	44	37	35	35	36	37	17	19	25
керівник організації/структурного підрозділу	19	23	18	56	60	43	19	10	29	6	7	10
підприємець	23	41	15	54	36	53	18	18	21	5	5	11
спеціаліст	5	8	3	55	43	41	31	39	39	9	10	17
службовець	2	3	2	50	45	41	34	38	37	14	14	20
самозайнятий	3	8	2	40	45	31	37	31	36	20	16	31
працівник промисловості/сільського господарства	1	4	1	34	35	31	40	38	40	25	23	28
Безробітний	1	2	1	23	22	20	34	34	33	42	42	46

* Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Дуже високе", "Високе" й "Вище за середнє".

** Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Низьке" й "Дуже низьке".

*** Середнє значення за даними трьох опитувань у квітні, жовтні та листопаді 2011 р. Об'єднана вибірка з економічно активного населення складала 8883 респонденти, з яких 7608 – працюючі особи, а 1275 – безробітні.

За соціально-трудовим статусом потоки мобільності за матеріальним становищем мають такі тенденції. Керівники організацій/структурних підрозділів удвічі зменшили свою присутність у верхній страті і такими ж темпами збільшили низькодохідну страту. Підприємці більш упевнено тримаються в середньодохідному прошарку, значно зменшуючи свою присутність у високодохідному, та удвічі збільшили низькодохідну страту. Спеціалісти також удвічі збільшили низькодохідну страту, насамперед за рахунок переміщень з високодохідної та середньодохідної страт. Працівники промисловості/сільського господарства, самозайняті та службовці меншими темпами збільшили прошарок з низьким матеріальним становищем через те, що їх і так багато в низькодохідних стратах (далі спускатися нікуди). Так, за даними опитування 2011 р., до низькодохідної групи (сумарно оцінки "нижче за середнє" та "низьке") віднесли себе 68% працівників промисловості/сільського господарства, 67% самозайнятих та 57% службовців.

За видом зайнятості (наймані працівники державних/приватних підприємств) суттєвих відмінностей не виявлено. Майже однаковими темпами у зазначених двох секторах зменшувався прошарок із середнім матеріальним становищем, відбувалося перетікання до групи працюючих з рівнем матеріального становища "нижче за середнє" (з 34 до 37% у державному секторі, з 38 до 40% у приватному секторі), збільшувався низькодохідний прошарок працюючих (з 20 до 21% у державному секторі, з 15 до 23% у приватному секторі) (табл. 2). Отже, за усіма категоріями працюючих відбувається низхідна мобільність за матеріальним становищем, але різними темпами. Проведений аналіз розподілу за матеріальним становищем працюючого населення країни як за соціально-трудовим статусом, так і за видом зайнятості дозволяє виділити приватних підприємців, бізнесменів, фермерів як групу з найбільш високими доходами. Сумарно їх оцінки матеріального становища як середнє та вище за середнє у 2009 р. сягали 77%, а у 2011 р. – 68%; серед керівників різного рівня 75 та 61%, відповідно. Найменш дохідними групами виявилися працівники промисловості/сільського господарства (за цей же період у найвищих двох стратах – 35 і 32%) та самозайняті (43 і 33%).

Дані моніторингу ІС НАН України впродовж останніх років також свідчать про негативну соціальну динаміку розвитку українського суспільства. За отриманими результатами, близько 40% працюючих не можуть знайти роботу, яка б відповідала їхнім запитам, третина працюючих не має можливості працювати з повною віддачею та отримувати пристойний дохід. Складність проблеми – знайти гідну роботу з гідною оплатою праці – призводить до неможливості задовольнити навіть першочергові потреби працівників і членів своїх сімей: майже в третини населення (32,4% у 2009 р.) не вистачало коштів на харчування та не було "можливості купувати найпотрібніші продукти" [12, с. 4].

Таблиця 2

**Розподіл економічно активного населення України
за рівнем матеріального становища, %
(економічно активне населення, за видом зайнятості)**

Вид зайнятості	Самооцінка респондентами матеріального становища родини											
	Вище за середнє*			Середнє			Нижче за середнє			Низьке**		
	груд. 2009	груд. 2010	2011***	груд. 2009	груд. 2010	2011***	груд. 2009	груд. 2010	2011***	груд. 2009	груд. 2010	2011***
Наймани працівники підприємств державного сектору	2	5	3	44	45	39	34	35	37	20	15	21
Наймани працівники приватних підприємств	2	7	2	45	34	35	38	41	40	15	18	23

* Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Дуже високе", "Високе" й "Вище за середнє".

** Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Низьке" й "Дуже низьке".

*** середнє значення за даними трьох опитувань у квітні, жовтні та листопаді 2011 р. Об'єднана вибірка з економічно активного населення складала 8883 респонденти, з яких 7608 – працюючі особи, а 1275 – безробітні.

Самоідентифікація індивідів з певним рівнем соціально-економічної ієрархії, зміни в матеріальному становищі різних професійно-статусних груп протягом 2009–2011 рр. є важливою характеристикою процесів мобільності та соціальної динаміки. Проте не менш важливим питанням є визначення міжгрупових відмінностей у поведінці, орієнтаціях, оцінках щодо майбутнього життя (очікувана суб'єктивна мобільність). Серед найманих працівників підприємств державного сектору і приватних підприємств майже не зафіксовано відмінностей за рівнем очікуваної суб'єктивної мобільності на найближче майбутнє. Так, 46% найманих працівників підприємств державного сектору зазначили, що суттєвих змін не відбудеться, 47% – що добробут зменшиться і лише 7% вказали, що добробут зросте (табл. 3). Аналогічні оцінки змін у добробуті на найближчі півроку надають працівники приватних підприємств.

Якщо за видом зайнятості оцінки очікуваних змін у добробуті майже не відрізняються, встановлено певні розбіжності в оцінках майбутніх переміщень за соціально-трудовим статусом. На загал, серед усього працюючого населення, 92% вважають, що суттєвих змін не відбудеться або добробут зменшиться. Лише 8% очікують висхідну мобільність у матеріальному становищі

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання "Оцініть, будь ласка, як зміниться життя Вашої родини (Ваше особисто) через півроку?",
%, квітень 2011 р.

Вид зайнятості	Очікувана суб'єктивна мобільність на найближчі півроку		
	Суттєвих змін не відбудеться	Добробут зросте	Добробут зменшиться
Наймані працівники підприємств державного сектору	46	7	47
Наймані працівники приватних підприємств	45	6	49

та вважають, що добробут зросте. Найбільші оптимістичні настрої щодо позитивної мобільності зафіксовано серед підприємців – 16%, керівного складу – 14% та самозайнятих – 13% (табл. 4). Найменш оптимістично щодо майбутнього зростання добробуту налаштовані працівники промисловості/сільського господарства (50% зазначеної категорії робітників очікують на низхідну мобільність і вважають, що добробут зменшиться, а 6% – що добробут зросте) і спеціалісти, серед яких 46% очікують низхідну мобільність, а 7% – висхідну. Відтак, найменш дохідні працівники промисловості/сільського господарства відчувають не тільки реальні низхідні переміщення за матеріальним становищем, а й відрізняються більш песимістичними очікуваннями і настроями щодо змін у майбутньому. В цілому працівники промисловості/сільського господарства і спеціалісти досить низько оцінюють власні шанси на досягнення матеріального успіху та зростання добробуту.

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання "Оцініть, будь ласка, як зміниться життя Вашої родини (Ваше особисто) через півроку?",
%, квітень 2011 р.

Соціально-трудоий статус	Очікувана суб'єктивна мобільність на найближчі півроку		
	Суттєвих змін не відбудеться	Добробут зросте	Добробут зменшиться
В цілому населення, що має роботу, у тому числі:	44	8	48
керівник організації/ структурного підрозділу	49	14	37
підприємець	48	16	36
спеціаліст	47	7	46
службовець	45	10	45
самозайнятий	48	13	39
працівник промисловості/ сільського господарства	44	6	50
Безробітний	36	6	58

Очікувана суб'єктивна мобільність на найближчі півроку залежить не тільки від соціально-трудового статусу і виду зайнятості, а й від рівня матеріального становища працівників. Певні групи працюючих, що знаходяться на різних позиціях в ієрархії за матеріальним становищем, володіють неоднаковим рівнем впевненості в можливостях просування вгору. Так, найвищі оцінки висхідної мобільності (39%) зазначають респонденти з рівнем матеріального становища вище за середнє (табл. 5). До них належать насамперед підприємці та керівники організацій/структурних підрозділів. Серед працюючих із середнім рівнем матеріального становища 11% вважають, що в майбутньому добробут зросте, і цей показник майже утричі є меншим ніж у високодохідній страті. Очікувана висхідна суб'єктивна мобільність у низькодохідних стратах є найнижчою – по 5% у кожній з них. І навпаки, вважають, що в найближчому майбутньому добробут зменшиться, 67% працівників з низьким матеріальним становищем і лише 4% з рівнем вище за середній. Як свідчать отримані результати, низький рівень матеріального становища є важливою детермінантою очікуваної висхідної суб'єктивної мобільності, що викликає зневіру в можливостях успішного соціально-економічного просування. Відмінності в рівні матеріального добробуту впливають на орієнтації, установки, очікування та самосвідомість людей.

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання "Оцініть, будь ласка, як зміниться життя Вашої родини (Ваше особисто) через півроку?", квітень 2011 р. (економічно активне населення за матеріальним становищем, %)

Самооцінка респондентами матеріального становища родини	Очікувана суб'єктивна мобільність на найближчі півроку		
	Суттєвих змін не відбудеться	Добробут зросте	Добробут зменшиться
Вище за середнє*	57	39	4
Середнє	54	11	35
Нижче за середнє	46	5	49
Низьке**	28	5	67

* Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Дуже високе", "Високе" й "Вище за середнє".

** Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Низьке" й "Дуже низьке".

Отже, результати дослідження визначили три групи населення: з очікуваною висхідною мобільністю (ОВМ), очікуваною низхідною мобільністю (ОНМ) та очікуваною нульовою мобільністю, або імобільністю, (ОІМ), що дозволяє провести аналіз за зазначеними групами щодо поведінки на ринку праці, настроїв, очікувань, соціального оптимізму/песимізму. Так, респонденти з ОВМ дещо частіше вказують, що мають крім основного місця роботи додаткову зайнятість (14%), тоді як серед населення з ОНМ – 11% та ОІМ – 9%. Це свідчить про більш активну економічну поведінку на ринку праці прошарку з ОВМ.

Мають офіційно оформлені трудові стосунки з роботодавцем 69% працівників з ОІМ, 64% – з ОВМ та 58% – з ОНМ. Працюють поза межами офіційних трудових відносин 13% з ОНМ, 11% – з ОВМ та 9% – з ОІМ. Відтак, частіше вдаються до неофіційної трудової зайнятості прошарки з низхідною та висхідною мобільністю, до яких належать, насамперед, низькодоходні та високодоходні страти населення. Виходячи з того, що частіше працюють поза межами офіційних трудових відносин працівники з ОВМ та ОНМ, вони ж частіше отримують заробітну плату за виконану роботу (на основному чи додатковому місці) не офіційно, не через касу (як кажуть, "з рук у руки", у "конверті") – 20% респондентів у групі з ОВМ та 18% у групі з ОНМ.

Існують певні відмінності у зазначених трьох групах за специфікою мобільності й у частині соціального самопочуття, настроїв та очікувань. Відповіді на запитання щодо настроїв у останні дні, що передували опитуванню, засвідчили, що 80% респондентів у групі з ОВМ відчували нормальний стан та хороший настрій; у групі з ОІМ, тобто тих, хто не очікував ніяких змін, таких було 76%, а в групі ОНМ – лише 47%. Відчували напругу, страх, тугу 53% респондентів низхідного прошарку, 24% – імобільного та 20% – висхідного. Отже, очікування висхідної або низхідної мобільності значно детермінує настрої та соціальне здоров'я населення.

У зазначених трьох групах встановлено значні розбіжності в оцінках добробуту, сучасного життя та його перспектив. 46% респондентів у групі з ОВМ вважають, що все не так погано і можна жити. Так само вважають 29% респондентів з нульовою мобільністю і лише 3% – з низхідною. Приблизно однаковою мірою всі три групи за мобільністю погоджуються з твердженням, що жити важко, але можна і терпіти: по 43% в групах з ОВМ та ОНМ і 53% у групі респондентів з ОІМ. Проте найбільшою мірою зазначають, що терпіти тяжкий стан уже неможливо, респонденти з ОНМ (54%), тоді як у групі з ОІМ – 18% та в групі з ОВМ – 11%. Отримані результати свідчать про те, що очікувана низхідна мобільність формує переважно установки, що терпіти вже неможливо, а висхідна, – що все не так погано і можна жити.

Очікувана суб'єктивна мобільність населення істотно пов'язана з інфляційними очікуваннями окремих груп. У прошарку з ОВМ більша частка респондентів (14%), які вважають, що в найближчі один-два місяці доходи зростатимуть швидше, ніж ціни. У групі з ОІМ такі оцінки дають 2% респондентів, а в групі з ОНМ – лише 1%. Отже, визнаючи існування швидкоплинних інфляційних процесів, певна частка респондентів з висхідною мобільністю вважає, що їх доходи будуть зростати швидше за ціни. У цей же групі з висхідною мобільністю більша частка респондентів (34%), які вважають, що зростання їхніх доходів буде відповідати зростанню цін, тоді як такі оцінки інфляційних процесів дають 22% респондентів групи з ОІМ та 4% – прошарку з ОНМ. Сумарно 48% респондентів з групи з висхідною мобільністю очікують, що існуюча інфляція не перешить зростання їхніх доходів. Проте

в групі з нульовою мобільністю 76% вважають, що доходи зростатимуть повільніше за ціни, а в групі з низхідною – такі оцінки дають 95% респондентів, що свідчить про зневіру в можливості покращити матеріальний стан родини власною працею.

Аналіз настроїв щодо змін у соціально-економічній ситуації за останні два-три місяці на рівні власного населеного пункту, області та країни в цілому за всіма типами очікуваної суб'єктивної мобільності свідчить про збільшення негативних оцінок і особливо на рівні країни. Так, у групі з ОНМ зазначили, що ситуація погіршилась на рівні країни, 76% опитаних, на рівні області – 67% та на рівні населеного пункту – 62%. У групі з ОІМ такі оцінки дали 41%, 28% та 26% респондентів, відповідно. Найбільш оптимістично налаштований прошарок з ОВМ, але й у ньому 36% зазначили, що ситуація погіршилась на рівні країни, 23% – на рівні області та 22% – на рівні населеного пункту. У цілому населення країни задоволене своїм життям на рівні 2,27 бала (за шкалою від 1 до 4, де 1 – "повністю незадоволений", 2 – "скоріше незадоволений", 3 – "скоріше задоволений", 4 – "повністю задоволений"), менша задоволеність життям у своєму населеному пункті (2,19 бала), ще меншою мірою в області (2,14 бала), а найменше опитані задоволені життям (загальною ситуацією) в Україні (1,94 бала). Зазначена низхідна тенденція фіксується фахівцями доволі тривалий час [14, с. 183].

Зазначені вище моделі поведінки на ринку праці, настрої, очікування впливають на загальну оцінку населенням перспектив розвитку економіки країни в найближчі місяці. Що суттєвих змін не відбудеться, вважає кожний другий респондент з висхідною мобільністю, кожний третій з нульовою (або іммобільністю) та кожний четвертий з низхідною мобільністю. Очікують, що зміни будуть добрими, найбільше (25%) респондентів з висхідною мобільністю. Найбільшу кількість негативних відповідей щодо можливості позитивних перспектив та з очікуванням погіршення ситуації в економіці надають респонденти з низхідною мобільністю (73%), тоді як серед осіб з нульовою мобільністю – 31%, а у групі з висхідною – 24%.

Відомо, що вектор особистого, у тому числі матеріального успіху має залежати від рівня освіти та професійної кваліфікації. За даними опитування, проведеного у 2011 р., 62% (у 2009 р. – 61%) економічно активного населення країни вказали, що здійснюють трудову діяльність, яка відповідає їх професійно-освітньому рівню (табл. 6). Найбільша кількість таких серед керівників різного рівня (відповідно по роках – 80 та 84%), спеціалістів (72 та 81%) та службовців (67 і 78%). Водночас 59% спеціалістів та 57% службовців, за даними 2011 р., оцінюють своє матеріальне становище як низьке та нижче за середнє (сумарно). Це означає, що набутий освітньо-професійний рівень та вірність основній професії при виборі роботи (небажання або острах змінити роботу) не забезпечують більш як половині спеціалістів та службовців належних доходів та відповідного (навіть середнього) рівня життя.

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання: "Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?", %

Соціально-трудоий статус	Ступінь відповідності професійно-освітнього рівня характеру роботи, що здійснюється					
	Так		Ні		Важко відповісти	
	серпень 2009	квітень 2011	серпень 2009	квітень 2011	серпень 2009	квітень 2011
В цілому населення, що має роботу,	61	62	36	38	3	-
у тому числі:						
керівник організації/ структурного підрозділу	80	84	19	16	1	-
підприємець	49	40	49	60	2	-
спеціаліст	72	81	25	19	3	-
службовець	67	78	30	22	3	-
самозайнятий	38	30	57	70	5	-
працівник промисловості/ сільського господарства	56	56	41	44	3	-

Джерело: за даними моніторингів громадської думки УІСД/ЦСМ.

За даними 2011 р. встановлено, що 38% працюючого населення не використовує отримані професійні знання у своїй теперішній роботі. Найбільше таких серед самозайнятих (70%) та підприємців (60%). Це можна пояснити тим, що в умовах деформованого (частково зруйнованого) ринку праці та відсутності належної регламентації оплати праці зазначені групи економічно активного населення відійшли від основної професії та пішли у сфері зайнятості на "вільні хліби". У даному разі самозайнятість можна розглядати як стратегію активної адаптації, незважаючи на невідповідність наявної професійної підготовки характерові фактичної роботи. Проте, викликає занепокоєння, що 44% робітників промисловості/сільського господарства, 22% службовців та 19% спеціалістів працюють не за отриманим професійно-освітнім рівнем. За оцінками фахівців, невідповідність фактичної зайнятості і набутої кваліфікації спричиняє "розмивання" професійного поля, професійної культури, руйнацію освітньо-професійної структури суспільства як основи соціальної структури. Адже незадоволення роботою серед працюючих не за фахом значно більше, ніж у працюючих за фахом, і це, своєю чергою, зумовлює зниження задоволення людини своїм добробутом та життям [15, с. 47–55].

Ступінь відповідності професійно-освітнього рівня характеру роботи в найманих працівників підприємств державного сектору вища (78%), ніж працівників приватних підприємств (табл. 7). Зафіксовано, що в 41% найманих працівників приватних підприємств характер роботи не відповідає набутій професії та професійно-освітньому рівню, що майже удвічі більше, ніж у державному секторі.

Таблиця 7

Розподіл відповідей респондентів на запитання: **"Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?"**, %, квітень 2011 р.

Вид зайнятості	Ступінь відповідності професійно-освітнього рівня характеру роботи, що здійснюється	
	Так	Ні
Наймані працівники підприємств державного сектору	78	22
Наймані працівники приватних підприємств	59	41

Можна припустити, що потоки мобільності та перетікання працівників з державного сектору в приватний, зміна роботи на ту, що не відповідає набутій професії, викликані насамперед не високими заробітками, а неможливістю працювати за колишнім місцем роботи на державних підприємствах через безробіття та скорочення працівників. Отже, як було показано у табл. 2, розподіл економічно активного населення за рівнем матеріального становища в зазначених двох секторах майже однаковий, а низхідна мобільність за рівнем добробуту має подібні тенденції як на приватних, та і державних підприємствах.

Аналіз ступеня відповідності професійно-освітнього рівня характеру роботи та його зв'язку з матеріальним становищем зафіксував такі особливості. Найбільшою мірою (70%) характер роботи відповідає набутій професії та кваліфікаційному рівню у працівників із середнім рівнем матеріального становища (табл. 8). Проте найбільша кількість працівників, у яких робота не відповідає професійно-кваліфікаційному рівню, акумульована в низькодохідній страті (42%). Напевно, невідповідність пропозицій на ринку праці потребам економіки, наявне безробіття або його загроза примушують людей шукати роботу не за набутою професією (часто-густо малокваліфіковану), що впливає на їх переміщення до низькодохідного прошарку працюючих.

Таблиця 8

Розподіл відповідей респондентів на запитання: **"Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?"**, квітень 2011 р. (економічно активне населення за матеріальним становищем, %)

Самооцінка респондентами матеріального становища родини	Ступінь відповідності професійно-освітнього рівня характеру роботи, що здійснюється	
	Так	Ні
Вище за середнє*	66	34
Середнє	70	30
Нижче за середнє	67	33
Низьке**	58	42

* Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Дуже високе", "Високе" й "Вище за середнє".

** Сума відповідей респондентів, які визначили матеріальне становище своєї родини як: "Низьке" й "Дуже низьке".

Аналіз зв'язку очікуваної суб'єктивної мобільності з професійно-освітнім рівнем та характером роботи виявив незначні відмінності. Так, зазначили, що характер роботи не відповідає професійно-освітньому рівню, 35% респондентів у групі з ОНМ, 33% – у групі з ОІМ та 31% – у групі з ОВМ.

Зазначені вище процеси переміщень працівників на ринку праці характеризують специфічні потоки мобільності за видом зайнятості, посадою і професійно-освітнім рівнем. Не менш важливими є питання підготовки кадрів, взаємодії системи освіти і сфери зайнятості, набуття спеціальності, професії та побудови професійної кар'єри, зв'язку фахової підготовки з розвитком економіки. Так, за результатами дослідження встановлено, що найбільшою мірою працюють за набутою у навчальних закладах професією спеціалісти (89%), керівний склад (88%) та службовці (87%). Проте і в цих категоріях працівників більш ніж 10% ніколи не працювали за професією, за якою навчалися (табл. 9). Найбільша кількість працівників, які ніколи не працювали за професією, за якою навчалися, серед самозайнятих (32%), підприємців (31%), а також працівників промисловості/сільського господарства (27%). Отже, складна ситуація на ринку праці, невідповідність підготовки навчальними закладами кадрового потенціалу відповідно до потреб окремих галузей економіки впливають на зростання кількості самозайнятих та підприємців, які ніколи не працювали за набутою професією. Наприклад, сучасна українська вища школа щороку випускає надлишкову кількість економістів, менеджерів, юристів, міжнародників, які в такій кількості не затребувані ринком праці, а це в подальшому призводить до працевлаштування не за набутою професією.

Таблиця 9

Розподіл відповідей респондентів на запитання: **"Чи працювали Ви коли-небудь за професією, за якою навчалися (отримали диплом, посвідчення, і т. п.)?"**, %, квітень 2011 р

Соціально-трудоий статус	Характеристика відповідності трудової діяльності набутої професії	
	Так	Ні
керівник організації/ структурного підрозділу	88	12
підприємець	69	31
спеціаліст	89	11
службовець	87	13
самозайнятий	68	32
працівник промисловості/ сільського господарства	73	27

Особливо гостро це питання постає для молодих спеціалістів – випускників навчальних закладів різного рівня. Дані соціологічного опитування, проведеного у 2010 р., показали, що серед працюючих молодих респондентів 37% із різних причин працюють не за набутою в навчальних закладах

спеціальністю⁶. При цьому двоє з кожних п'яти опитаних посилалися на дефіцит робочих місць за фахом. Фінансову безперспективність роботи за фахом визначила п'ята частина працюючої молоді, а 13% студентської молоді зазначили, що для них головне – це отримати диплом про вищу освіту, а в подальшій перспективі – пошук роботи в підприємницькому середовищі або на основі самозайнятості.

Висновки, рекомендації

За даними соціологічних опитувань 2009–2011 рр., зафіксовано переважно низхідну мобільність за рівнем матеріального становища, відбувається переміщення сімей працюючих від високо- та середньодохідних груп до низькодохідних. Відбувається зростання страт, що оцінюють своє становище як "нижче за середнє" і "низьке". За даними опитування 2011 р., до низькодохідної групи (сумарно оцінки "нижче за середнє" та "низьке") віднесли себе 68% працівників промисловості/сільського господарства, 67% самозайнятих та 57% службовців.

За оцінками очікуваної суб'єктивної мобільності (на найближчі півроку), серед усього працюючого населення лише 8% очікують висхідну мобільність у матеріальному становищі та вважають, що добробут зросте, а 92% вважають, що суттєвих змін не відбудеться або добробут зменшиться (сумарно). Найменш дохідні працівники промисловості/сільського господарства відчують не тільки реальні низхідні переміщення за матеріальним становищем, а й відрізняються більш песимістичними очікуваннями і настроями щодо змін у майбутньому. Встановлено, що низький рівень матеріального становища є бар'єром щодо очікуваної висхідної суб'єктивної мобільності, що викликає зневіру в можливостях успішного соціально-економічного просування.

Респонденти з очікуваною висхідною мобільністю дещо частіше вказують, що мають крім основного місця роботи додаткову зайнятість, тобто є більш активними на ринку праці. Частіше вдаються до неофіційної трудової зайнятості прошарки з низхідною та висхідною мобільністю, вони ж частіше отримують заробітну плату за виконану роботу неофіційно.

Очікування висхідної або низхідної мобільності значно детермінує настрої та соціальне здоров'я населення. Відчували напругу, страх, тугу більше половини респондентів з низхідною мобільністю, вони ж більш песимістично ставляться до інфляційних процесів у країні та перспектив розвитку економіки.

Встановлено, що більше третини працюючого населення працюють не за набутою професією, а характер їх роботи не відповідає професійно-освітньому

⁶ Джерело: ЦСМ/УІСД ім. О. Яременка за участі відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", опитування "Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації" 2010 р. на замовлення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України в межах проекту Фонду народонаселення Організації Об'єднаних Націй (UNFPA) "Дослідження демографічних чинників соціальних змін".

рівню, що може бути пов'язано з деформацією ринку праці та відсутністю належної регламентації оплати праці. Найбільша кількість працівників, у яких робота не відповідає професійно-кваліфікаційному рівню, акумульована у низькодохідній страті (42%). Невідповідність пропозицій на ринку праці потребам економіки, наявне безробіття або його загроза примушують людей погоджуватися на роботу (часто-густо малокваліфіковану) не за набутою професією, що впливає на їх переміщення до низькодохідного прошарку працюючих.

Виходячи з вищезазначених висновків, в Україні необхідно проводити активну політику сприяння ефективній зайнятості населення. Міжнародний досвід соціально-економічної політики зростання показує, що перетворення України на конкурентоспроможну державу потребує цілеспрямованої і чітко визначеної на достатні терміни державної політики у сфері зайнятості задля створення конкурентного ринку праці, котра ґрунтується на розумінні того, що конкурентоспроможна держава – це загальнонаціональна інтегруюча ідея розвитку економіки та суспільства, реалізація якої неможлива без потужної економіки, складовими якої є розвинений ринок праці, її висока продуктивність, гідна заробітна плата.

Активізація політики держави щодо сприяння ефективній зайнятості населення має одночасно охоплювати кілька основних напрямів. Одним із них мусить бути реформування нинішньої системи заробітної плати – гармонізація рівня оплати праці в різних сегментах економіки, розвиток стимулюючої та відтворюючої функції заробітної плати, формування концепції "справедливої ціни робочої сили" тощо. Окрім цього, органами влади всіх рівнів має проводитися свідома політика щодо кардинальних змін у сфері державного регулювання оплати праці, створення соціально-економічних умов для підвищення економічної ініціативи економічно активної частини населення, яка сприятиме висхідній соціально-економічній мобільності.

Необхідно розробити та реалізувати заходи задля приведення пропозицій щодо чисельності, професійного складу та кваліфікаційного рівня робочої сили у відповідність із попитом роботодавців шляхом підвищення якості людського капіталу через освітньо-професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації відповідно до сучасних потреб ринку праці. Це дасть змогу зменшити надмірну диференціацію доходів населення, котра провокує надлишкову нерівність і соціальну нестабільність у суспільстві.

1. *Барбер Б.* Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности / Б.Барбер ; пер. с англ. В.В. Воронина и Е.Е. Зиньковского // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М. : Прогресс. – 1972. – С. 235–247.

2. *Вебер М.* Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социол. исслед. – 1994. – № 5. – С. 147–156.

3. *Сорокин П.* Социальная стратификация и мобильность / П. Сорокин / Человек, Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 295–424.
4. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации. / Т.И. Заславская – М. : Дело, 2004. – С. 150.
5. *Радаев В.В.* Экономическая социология : учеб. пособие для вузов / В.В. Радаев. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ. – 2005. – 603 с.
6. *Беляева Л.А.* Россия и Европа: структура населения и социальное неравенство : сравнительный анализ. / Л.А. Беляева // Россия в Европе: по материалам международного проекта "Европейское социальное исследование" / под общ. ред. А.В. Андреевской и Л.А. Беляевой. – М. : Academia, 2009. – С. 53–94.
7. *Голенкова З.Т.* Профессионалы – портрет на фоне реформ / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян // Социол. исслед. – 2005. – № 2. – С. 28–36.
8. *Шкаратан О.И.* Социально-профессиональная структура населения России. Теоретические предпосылки, методы и некоторые результаты повторных опросов 1994, 2002, 2006 гг. / О.И. Шкаратан, Г.А. Ястребов // Мир России. – 2007. – № 3. – С. 3–37.
9. *Богомолова Т.С.* Мобильность населения по материальному положению: субъективный аспект [Электронный ресурс] / Т.С. Богомолова, В.С. Тапилина // Экон. социология. – 1998. – С. 28–37. – Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/data/527/686/1217/003.BOGOMOLOVA.pdf>
10. *Анурин В.Ф.* Проблема эмпирического измерения социальной стратификации и социальной мобильности / В.Ф. Анурин // Социол. исслед. – 1993. – № 4. – С. 87–96.
11. *Попова И.П.* Профессиональная мобильность: субъективная позитивная динамика / И.П. Попова // Социальная динамика и трансформация профессиональных групп в современном обществе / под ред. В.А. Мансурова. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2007. – 290 с.
12. *Балакірева О.М.* Соціально-трудоуважувальний статус та розширення за доходами як детермінанти соціального самопочуття та економічної поведінки населення України / О.М. Балакірева, А.М. Ноур // Економіка і прогнозування, 2010. – № 1. – С. 111–129.
13. Соціальний діалог – шлях до гідної праці // Праця і зарплата. – № 19(695). – 19 трав. 2010 р. – С. 4.
14. *Балакірева О.М.* Соціальні настрої та електоральні орієнтації населення України: квітень 2011 р. / О.М. Балакірева, Д.А. Дмитрук // Укр. соціум. – 2011. – № 3. – С. 183–202.
15. *Іващенко О.* Зайнятість і професійна освіта: до питання взаємовідповідності / О. Іващенко // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 47–55.

Додатковий список літератури

1. Barber B. Struktura sotsial'noi stratifikatsii i tendentsii sotsial'noi mobil'nosti / B.Barber // Amerikanskaya sotsiologiya. Perspektivy. Problemy. Metody / Per. s angl. V.V. Voronina i E.E. Zin'kovskogo. – M. – Progress. – 1972. – S. 235–247. [in Russian]
2. Veber M. Osnovnye ponyatiya stratifikatsii / M. Veber // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 1994. – № 5. – S. 147–156. [in Russian]
3. Sorokin P. Sotsial'naya stratifikatsiya i mobil'nost' / P. Sorokin / Chelovek, Tsiwilizatsiya. Obshchestvo. – M. – Politizdat. – 1992. – S. 295–424. [in Russian]
4. Zaslavskaya T.I. Sovremennoe rossiiskoe obshchestvo: sotsial'nyi mekhanizm transformatsii. / T.I. Zaslavskaya – M. – Delo – 2004. – S. 150. [in Russian]
5. Radaev V.V. Ekonomicheskaya sotsiologiya : ucheb. posobie dlya vuzov / V.V. Radaev – M. – Izd. dom GU VShE. – 2005. – 603 s. [in Russian]
6. Belyaeva L.A. Rossiya i Evropa: struktura naseleniya i sotsial'noe neravenstvo. Sravnitel'nyi analiz. / L.A. Belyaeva // Rossiya v Evrope: po materialam mezhdunarodnogo proekta «Evropeiskoe sotsial'noe issledovanie» / Pod obshch. red. A.V. Andreenkovoi i L.A. Belyaevoi. – M. – Academia. – 2009. – S. 53–94. [in Russian]
7. Golenkova Z.T. Professionaly – portret na fone reform / Z.T. Golenkova, E.D. Igitkhanyan // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 2005. – № 2. – S. 28–36. [in Russian]
8. Shkaratan O.I. Sotsial'no-professional'naya struktura naseleniya Rossii. Teoreticheskie predposylki, metody i nekotorye rezul'taty povtornykh oprosov 1994, 2002, 2006 gg. / O.I. Shkaratan, G.A. Yastrebov // Mir Rossii. – 2007. – № 3. – S. 3–37. [in Russian]
9. Bogomolova T.S. Mobil'nost' naseleniya po material'nomu polozheniyu: sub"ektivnyi aspekt [Elektronniy resurs] / T.S. Bogomolova, V.S. Tapilina // Ekonomicheskaya sotsiologiya. – 1998. – S. 28–37. – Rezhim dostupu: <http://ecsocman.edu.ru/data/527/686/1217/003.BOGOMOLOVA.pdf> [in Russian]
10. Anurin V.F. Problema empiricheskogo izmereniya sotsial'noi stratifikatsii i sotsial'noi mobil'nosti / V.F. Anurin // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 1993. – № 4. – S. 87–96. [in Russian]
11. Popova I.P. Professional'naya mobil'nost': sub"ektivnaya pozitivnaya dinamika / I.P. Popova // Sotsial'naya dinamika i transformatsiya professional'nykh grupp v sovremennom obshchestve / Pod red. V.A. Mansurova. – M. – Izd-vo Instituta sotsiologii RAN. – 2007. – 290 s. [in Russian]
12. Balakireva O.M. Sotsial'no-trudovii status ta rozsharuvannya za dokhodami yak determinanti sotsial'nogo samopochuttya ta ekonomichnoi povedinki naselennya Ukraïni / O.M.Balakireva, A.M.Nour // Ekonomika i prognozuvannya. – 2010. – № 1. – S. 111–129. [in Ukrainian]
13. Sotsial'nii dialog – shlyakh do gidnoi pratsi / Pratsya i zarplata. – № 19 (695). 19 travnya 2010 r. – S. 4, [in Ukrainian]

14. Balakireva O.M. Sotsial'ni nastroi ta elektoral'ni orientatsii naseleण्या Ukraїni: kviten' 2011 r. / O.M.Balakireva, D.A.Dmitruk // Ukraїns'kii sotsium. – 2011. – № 3. – S. 183–202. [in Ukrainian]

15. Ivashchenko O. Zainyatist' i profesiina osvita: do pitannya vzaemovidpovidnosti / O. Ivashchenko // Ukraїns'ke suspil'stvo 1992–2006. Sotsiologichnii monitoring / Za red. d-ra ekon. nauk V.Voroni, d-ra sotsiol. nauk M.Shul'gi. – K. – Institut sotsiologii NAN Ukraїni. – 2006. – S. 47–55. [in Ukrainian]

Отримано 06.02.12

A.M. Ноур, канд. пед. наук

СУБЪЕКТИВНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ УРОВНЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ И ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ К ЖИЗНИ РАЗНЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-СТАТУСНЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Проанализировано динамику распределения экономически активного населения Украины по уровню материального положения. Определены особенности взаимодействия ожидаемой восходящей мобильности населения с оценками уровня будущей жизни, возможностями успешного социально-экономического продвижения. Установлена связь ожидаемой субъективной мобильности с профессионально-образовательным уровнем и характером работы разных профессионально-статусных групп.

Ключевые слова: динамика материального положения, ожидаемая мобильность, особенности адаптации.

A.M. Nour, candidate of pedagogical science

SUBJECTIVE MOBILITY OF LEVEL OF WELFARE AND PECULIARITIES OF ADAPTATION TO LIFE OF DIFFERENT PROFESSIONAL AND STATUS POPULATION GROUPS OF UKRAINE

The dynamics of the distribution of the economically active population of Ukraine by the level of financial position are analyzed. The peculiarities of the interaction of the expected upward mobility of the population with estimation of the level of the future life and opportunities of successful social and economic progress are determined. The connection between expected subjective mobility and professional and educational level and character of work of various professional and status groups is determined.

Key words: dynamics of financial position, expected mobility, peculiarities of adaptation.